

lus. În zonele joase vegeta, alături de stejar, *Carpinus orientalis*. Modificări în structura pădurii se produc numai spre sfârșitul sub-borealului când *Fagus* domină pe înălțimi, pădurile de stejar, castan, alun și ienupăr la altitudinile mijlocii, iar în zonele joase se întâlnește *Quercus*, *Carpinus orientalis*, *Juglans*, și *Platanus*. În ultima parte a subatlanticului peisajul este puternic influențat de om.

Tot în cadrul acestui capitol este studiată vegetația și climatul din timpul sedimentării straturilor neolitice de la Nea Nikomedeia. Dealtfel, împreună cu W. van Zeist⁷, au stabilit aici existența unor forme de cereale și leguminoase. Autorul discută de asemenea o seamă de aspecte de interpretare și semnificația unor plante relevate de rezultatele analizei polinice în diferite straturi.

MARIA NOWICKA, *Les maisons à tour dans le monde grec*, Ossolineum, Wroslaw, 1975 (Académie Polonaise des sciences, Institut d'histoire de la culture matérielle, Bibliotheca Antiqua, vol. XV). 159 p. + 77 fig. în text.

Pornind de la constatarea că în domeniul arhitecturii rurale rezultatele cercetărilor asupra locuinței Greciei antice sînt pînă acum cele mai modeste, autoarea disertației pe care o prezentăm își propune să examineze datele existente cu privire la *construcțiile în formă de turn* izolate sau ca elemente componente ale unui ansamblu mai mic sau mai mare. Alte motive care au îndemnat-o pe cercetătoarea poloneză să-și îndrepte atenția asupra acestei teme sînt pe de o parte interpretările diferite în legătură cu astfel de edificii, pe de alta rezultatele săpăturilor arheologice efectuate în ultimii ani în anumite puncte, îndeosebi la Sounion (Attica), în Crimeea și în insula Siphnos, care au procurat noi date prețioase referitoare la acest subiect. Pentru realizarea scopului propus sînt adunate și interpretate felurite mărturii literare, epigrafice și papirologice. Cu privire la monumentele arheologice, deși autoarea face rezerva că materialul de care dispune este în mare parte discutabil și nesigur, totuși arată că va căuta să-și bazeze concluziile pe descoperirile cele mai sigure și mai reprezentative. Din punct de vedere cronologic, lucrarea îmbrățișează perioada cuprinsă între secolele V î.e.n. — III e.n., depășind uneori aceste limite și în secolele următoare. Ea reprezintă numai o mică parte din vasta problematică a locuinței și arhitecturii antice, care

Ultimul capitol al lucrării cuprinde unele considerații asupra lui *Pediastrum*.

În încheiere subliniem, chiar cu riscul de a ne repeta, că lucrarea lui Sietse Bottema reprezintă o reușită contribuție asupra vegetației și climatului pleistocenului superior și holocenului, cuprinzind o regiune importantă din Peninsula Balcanică, iar prin modul de tratare și prezentare a problemelor specifice regiunii cercetate, un motiv în plus să considerăm necesară recomandarea ei pentru toți cercetătorii care privesc dintr-un anumit punct de vedere aspectele paleoclimatului din aceste vremuri pe continentul european.

M. Cărciumaru

fac obiectul cercetărilor Centrului de arheologie antică condus pînă în 1973 de profesorul K. Majewski în cadrul Institutului de istorie a culturii materiale al Academiei poloneze de științe.

După succintul *Cuvînt înainte* (p. 7—8), din care am cules ideile de mai sus, urmează conținutul lucrării propriu zise, împărțit în trei capitole: I. *Problematica și stadiul cercetărilor*; II. *Izvoare* și III. *Încercare de tipologie*.

În capitolul I, cel mai scurt (p. 9—18), autoarea caută mai întîi să precizeze noțiunea de „turn”, pentru care în literatură se întîlnesc diferite definiții, și apoi arată că se va ocupa cu studiul acelor „edificii izolate sau adiacente caselor, construite pe plan pătrat sau circular, a căror înălțime este în mod vădit mai mare față de dimensiunile bazei, independent de numărul de încăperi — una sau mai multe — pe care le cuprind” (p. 9). Termenul grecesc cel mai folosit pentru astfel de edificii este acela de *pyrgos* (πύργος), el înglobînd „turnurile” de orice fel, folosite ca locuință și în scopuri agricole. Din unele izvoare pare să rezulte că același termen era folosit și pentru *villae*-le fortificate. Părerea unor papyrologi (F. Preisigke ș.a.), că în documentele grecești din Egipt, cuvîntul *pyrgos* ar arăta o simplă construcție cu destinație gospodărească, a fost combătut mai înainte de autoare (Archeologia, 21, 1970—1971, p. 53—62), arătînd că în limba greacă din *papyri*, ca și în limba greacă clasică, termenul *pyrgos*

⁷ W. Van Zeist and S. Bottema, Acta Botanica Neerlandica, 20, 1971, 524—539.

indică totdeauna o construcție în formă de turn. La această observație noi am adăuga că același sens l-a păstrat cuvântul plin în ziua de azi. Alți termeni mai puțin folosiți în izvoarele scrise pentru clădirile în formă de turn sînt *tyrsis* (τύρσις), *baris* (βάρης) ș.a.

Edificiile în formă de turn erau răspîndite în diferite regiuni ale lumii antice, mai ales în insulele Mării Egee. Unii călători și geografi din secolele XVIII—XIX ne-au lăsat despre ele informații deosebit de valoroase, care au fost de mare folos cercetărilor arheologice. Aceste cercetări au început către finele secolului al XIX-lea, dintre ele evidențiindu-se celea ale lui J. Dragatsis în insula Siphnos, A. Bon în insula Thasos, Dawkins-Wace în insulele Sporade, W. Dörpfeld în Ithaca ș.a. Săpăturile mai vechi din peninsula Heracleea, în Crimeea, au fost reluate sistematic după al doilea război mondial, ele avînd o mare importanță pentru cunoașterea locuințelor rurale și pentru destinația turnurilor. Contribuții importante pentru o mai bună cunoaștere a problemei au adus săpăturile mai noi, efectuate de J. H. Young în insula Siphnos și în regiunea Sounion din Attica, cel din insula Keos ș.a. În general, după observația autoarei, numeroasele ruine de turnuri, păstrate în toate părțile lumii grecești, au fost studiate superficial și dateate foarte diferit, fiind atribuite unor întrebunțări mai mult sau mai puțin corespunzătoare. Pentru stabilirea destinației unor astfel de edificii, M. Nowicka s-a servit deosebit de observațiile făcute în regiunile situate la periferia lumii grecești și în bazinul Mării Mediterane, un mare ajutor în această privință oferindu-i numeroasele construcții de același tip, din secolul al V-lea e.n., și următoarele, de pe teritoriul Siriei. În schimb, cele mai multe edificii în formă de turn din Asia Mică (Lidia, Caria, Cilicia) aveau caracterul de fortărețe, posturi de refugiu și de pîndă.

În continuare se examinează diferitele ipoteze cu privire la destinația edificiilor în formă de turn (p. 14—18). Încă din a II-a jumătate a secolului trecut, R. Weil, cel dintîi, studiînd ruinele turnurilor din insula Tinos, a atras atenția asupra posibilității unei legături între turnuri și exploatarea agricole. Alți cercetători, printre care C. Schuchardt și în special J. H. Young, în ultimul timp, au făcut de asemenea legătura între ruinele turnurilor și exploatarea agricole. După acest din urmă cercetător american, turnuri existau în toate marile ferme ale antichității. Parterul lor era folosit ca depozit pentru ulei și vin sau ca atelier, primul etaj ca magazie de cereale și alte produse și etajul superior ca post de observație a lucrărilor agricole și a vitelor, iar în caz de atac ca loc de refugiu (p. 16). Precizări mai multe în acest sens au

adus cercetările arheologilor sovietici în Crimeea și deosebi în peninsula Heracleea, necunoscute lui Young. După C. Schuchardt, construcțiile în formă de turn s-au răspîndit mai întîi în Egipt, iar de acolo în Creta și Grecia, prin intermediul Siriei și Palestinei. Diferite opinii au fost emise în legătură cu originea și evoluția turnurilor pătrate sau circulare.

În capitolul II (p. 19—60) se examinează cele trei grupe de izvoare principale privind turnurile: 1) izvoarele scrise, 2) izvoarele iconografice și 3) izvoarele arheologice.

1. *Izvoarele scrise* (p. 19—21) sînt cele care au atras atenția cercetătorilor asupra legăturii între turnuri (pyrgoi), construcțiile pentru locuit și proprietățile rurale. Deși puține, ele ne dau informații importante despre turnuri și funcțiile pe care acestea le îndeplineau. Inscripțiile, deosebi contracte de vînzare-cumpărare, inventare de proprietăți etc. sînt adesea greu de interpretat, din cauza caracterului laconic și a stării lor fragmentare. Lor li se adaugă papyri din Egiptul greco-roman.

2. *Izvoarele iconografice* (p. 21—29), reprezentate de mai multe picturi murale descoperite la Pompei, Herculaneum, Roma și în alte centre sînt considerate de unii drept cele mai importante pentru cunoașterea arhitecturii rurale. În ele apar sporadic turnuri sau case cu turnuri. Din păcate, multe sînt prea sumare sau deteriorate. Parțial aceste reprezentări sînt considerate fantastice, nereale. P. Grimal, care a analizat astfel de picturi, distinge trei grupe de reprezentări: 1) peisaje nilotice cu turnuri îngustîndu-se în sus, avînd acoperiș plat, crenelat; 2) peisaje cu reprezentări reale de case-turn, prevăzute cu ferestre largi în partea de sus și avînd diferite portice și anexe; 3) peisaje mixte, în care turnurile fac parte integrantă din ansambluri. Turnurile pătrate din aceste picturi sînt socotite case de locuit. De remarcă stabilitatea acestui motiv din secolul I î.e.n. pînă în epoca romană tîrzie. În rîndul izvoarelor iconografice sînt socotite și obiectele de lut ars și de piatră reprezentînd turnuri, interpretate fie ca lanterne, fie ca modele de case. Lanternele egiptene în formă de turn aparțin epocii romane, majoritatea fiind considerate imitații de monumente funerare, iar un număr mai mic modele de case-turn.

3) *Izvoarele arheologice* (p. 29—60) constau din numeroase vestigii de construcții pătrate sau circulare, de mici dimensiuni și cu ziduri groase, sugerînd o oarecare înălțime, răspîndite mai ales în insulele grecești. Multe din ele au fost examinate superficial și descrise laconic. Altele au fost distruse de diferite lucrări (drumuri, căi ferate etc.). În ceea ce privește datarea și interpretarea lor, adesea s-au emis păreri diferite.

În Attica cele mai multe turnuri s-au descoperit la Sounion. Unele erau legate direct de instalații sau construcții agricole. „Turnul roșu” de la Sounion (secolul al III-lea î.e.n.) servea probabil ca depozit de obiecte prețioase, fiind situat într-o zonă meșteșugărească foarte activă. În Argolida mai multe ruine aparțin unor mici construcții dreptunghiulare cu ziduri groase, situate lângă drumuri, care îndeplineau probabil funcția de puncte de control sau forturi. Un singur turn păstrat perfect pe 20 m înălțime, în insula Andros, pe litoralul de vest, era probabil turn de apărare sau refugiu. Despre ruinele a opt turnuri cunoscute în insula Tinos, autoarea crede că e puțin probabil să fi fost folosite pentru locuit sau exploatare agricolă, așa cum opinează în schimb pentru trei turnuri din insula Myconos. Tot exploatarea agricolă par să fi servit 25 din cele 38 de turnuri identificate în insula Siphnos. Dintre cele 27 ruine de turnuri din insula Keos, numai două sînt mai bine păstrate și studiate, fiind socotite turnuri de pază și refugiu, ca și majoritatea din cele 22 turnuri din insula Thasos. În insula Ithaca, W. Dörpfeld a descoperit șapte turnuri-locuințe. În Lidia și Caria din Asia Mică, au fost identificate ferme de tip grec cu turnuri și cîteva case-turnuri. În peninsula Heracleea din Crimeea, săpăturile arheologice au adus la lumină numeroase ferme din secolele IV—III î.e.n., folosite timp de cîteva sute de ani, prevăzute cu unul și două turnuri.

În capitolul al III-lea (p. 61—139) se face o „încercare de tipologie” a materialelor din izvoarele amintite mai sus, distingîndu-se patru tipuri de turnuri : 1) turnul-locuință, 2) casa cu un turn, 3) turnul ca element al unei ferme și 4) turnul ca element al unei *villa*.

1. *Turnul-locuință* (p. 61—90) apare în izvoare numai la Pausanias. Aceasta în ceea ce privește Grecia, pentru că în Egiptul greco-roman turnurile-locuință sînt mai bine atestate de izvoarele scrise și iconografice. Papyrii ne dau informații prețioase despre astfel de turnuri, arătînd uneori lămurit că ele îndeplineau funcția de casă de locuit și de exploatare agricolă sau meșteșugărească. Peisaje nilotice de la Pompei și Herculaneum înfățișează locuințe de același tip. O casă-turn asemănătoare se întîlnește în „friza galbenă” a casei Livia de pe Palatin. În iconografia romană se află de asemenea reprezentări de case-turnuri. În schimb, documentarea arheologică e mai slabă în această privință. „Turnul galben” de la Sounion servea ca locuință avînd 11—12 m înălțime. La fel și alte turnuri din același loc, în Argolida, insulele Thasos, Siphnos, Skyros și Tinos. În Siria, unele turnuri-locuințe, situate în afara orașelor, s-au păstrat pînă în ziua de azi. Un astfel de turn de la Serdjable, în Siria centrală, păstrat pe 17 m înălțime, avea cinci etaje,

la care se urca pe scări interioare. Etajele inferioare erau folosite ca depozite și magazii, iar cele superioare ca locuințe. În Egipt se aflau case-turn în zona inundabilă a Nilului. În Grecia, casele fortificate în formă de turn au dăinuit în tot cursul evului mediu și pînă în epoca modernă, în teritoriile expuse atacurilor. Ele aveau acoperiș plat, care putea fi folosit pentru masă și cormit. Astfel de case întărite se cunosc în toată Europa medievală.

2. *Casa cu un turn* alăturat, sau ca suprastructură a acesteia, (p. 90—95) se poate vedea în picturile de la Pompei : *villa dei Misteri*, *casa del Menandro*, *casa del Medico*. O astfel de casă cu curte, grădină și turn, descrie Demosthene. O locuință urbană cu turn a fost descoperită în ultimul timp în insula Delos. Turnul acestei ultime locuințe era alipit casei și avea trei etaje. Turnul adosat locuinței putea servi pentru păstrarea alimentelor și a uneltelor, fiind caracteristic micilor exploatari rurale, sau era folosit ca locuință pentru femei, în special pentru femeile care nu participau la lucrările domestice (bătrîne, fete), ca depozit pentru obiectele de valoare și eventual ca atelier. Astfel de case erau frecvente în tot bazinul mediteranean, iar Xenophon a văzut locuințe de același tip în Armenia. Ele au dăinuit și în epoca feudală.

3. *Turnul ca element al unei ferme* (p. 96—128) este tipul cel mai popular în Grecia, fiind în strînsă legătură cu exploatarea agricolă. El este atestat de toate categoriile de izvoare. Tipul cel mai simplu este reprezentat de turnul situat într-o vie sau într-un cîmp-domeniu mai mic sau mai mare, de obicei împrejmuit de un zid. Astfel de construcții erau costisitoare și nu oricine își putea permite să le facă. Ele se întîlneau pînă astăzi în Palestina. Multe s-au păstrat în Siria.

Diferite documente și vestigii arheologice atestă existența unui mare număr de mici ferme alcătuite dintr-o casă, un turn, mici dependențe, adăposturi pentru vite și eventual o grădină. Cele mai vechi par să fie o inscripție atică din secolul al IV-lea î.e.n. și alte cîteva inscripții din insula Tinos (secolul al III-lea î.e.n.). Papyrii ne dau informații despre funcția turnurilor în exploatarea agricole din Egiptul greco-roman : păstrarea uneltelor și a obiectelor de valoare. Dintr-o inscripție greacă din Egipt, datînd din secolul al III-lea î.e.n., rezultă că turnul era construcția cea mai importantă a unei ferme proprietatea unui templu. Într-o frescă nilotică de la Herculaneum este reprezentată o casă cu grădină și în incintă un turn cilindric. Ruine de turnuri aparținînd unor ferme s-au descoperit în Grecia, la Sounion și în insula Siphnos. În unele din aceste turnuri s-au găsit pietre de rîșniță, teacuri pentru ulei, recipiente de piatră, ceramică. În diferite regiuni ale Greciei tradiția unor ferme ase-

mănătoare s-a păstrat pînă în epoca modernă.

Un alt tip îl reprezintă turnurile care fac parte dintr-o mare fermă, înzestrată cu numeroase construcții de exploatare. Ferme de acest tip, unele chiar cu două turnuri, s-au descoperit în peninsula Heraclea din Crimeea. Aici fermele ocupau un teren dreptunghiular, înconjurat cu zid de piatră. Ele aveau câte o curte interioară, cu construcții pe trei-patru laturi și o curte exterioară mai mare. Locuințele se aflau la etaj, iar turnurile la colț. M. Rostovtzeff numește aceste ferme „*villae fortificate*”. Turnurile serveau în primul rînd ca post de observație, de apărare și loc de refugiu. V. D. Blavatskij e de părere că turnurile acestor ferme erau folosite de proprietarii lor și pentru a se apăra împotriva sclavilor. Un alt cercetător sovietic, bazîndu-se pe mărturiile antice, crede că turnul de colț servea ca locuință pentru *villicus* (p. 118). În insulele Mării Egee, turnurile marilor ferme erau folosite împotriva atacurilor piraștilor. În schimb, astfel de turnuri nu erau un element absolut necesar marilor ferme mai puțin expuse atacurilor. Ele lipsesc cu totul în *villae rusticae* italiene și în numeroase ferme din Siria, dar apar în fermele situate la periferia lumii antice, ca de exemplu în *villa rustica* de la Hobița, în Dacia Superior. Ferme fortificate cu turnuri sînt cunoscute pînă azi în teritoriile expuse atacurilor, în apropierea drumurilor de munte sau pe unde trec caravanele de negustori.

4. Turnurile *villae*-lor și ale reședințelor rurale (p. 128—139), folosite la început pentru belvedere și apoi treptat ca turnuri de apărare, sînt răspîndite în tot bazinul Mediteranei. Autoarea distinge cel puțin trei feluri de astfel de construcții: a) locuință cu un turn pătrat sau cilindric, adiacent sau izolat; b) locuință cu două turnuri care flanchează fațada sau fac parte din zidul care înconjoară *villa*; c) locuință cu patru turnuri de colț. După condițiile perioadei respective — perioadă de stabilitate sau de turburări — turnurile sînt construite fie pentru scopuri estetice și practice, fie pentru scopuri de apărare și refugiu (p. 128).

Reședințele rurale fortificate, prevăzute cu turnuri de apărare, se găsesc în general pe teritoriile periferice și pe litoral, expuse atacurilor. Într-o cunoscută inscripție din Teos, datînd din epoca imperială, sînt menționate 27 de turnuri, adică tot atitea *villae* cu câte un turn. În asemenea cazuri pentru turn sau locuință fortificată este folosit și cuvîntul *tyrsis*: de exemplu *tyrsis* al lui Seuthes, în Thracia (Xenophon, *Anabasis*, VII, 2, 21). *Tetrapyrgion* este termenul folosit pentru o formă lărgită a reședinței rurale: casă dreptunghiulară cu patru turnuri de colț și o curte în mijloc. M. Rostovtzeff consideră că *tetrapyrgion* este sinonim cu *tyrsis*,

ceea ce nu pare exact, *tyrsis* fiind cel mai probabil o locuință fortificată cu un singur turn (p. 133). *Villae* fortificate se întîlnesc în regiunile de la frontierele imperiului, mai ales după secolul al III-lea e.n.

Un tip aparte îl constituie *villa* nefortificată. În Grecia astfel de *villae* sînt atestate numai de izvoare iconografice destul de dubioase. În schimb, acest tip este reprezentat în picturile campaniene: *casa della Caccia antica*, *casa di Epidio Sabino*, un mozaic de la Muzeul național din Foma ș.a. În Egipt, în epoca romană, se întîlnește casa cu două turnuri (*oikia dipyrgia*) și cu o curte interioară (*aitthrion*). Cele două turnuri serveau ca locuință și ca belvedere. Ele erau în același timp un element distinctiv, mărturie a unui rang social și indicii de bună stare. Același lucru erau pentru Grecia locuințele cu patru turnuri (*oikiai tetrapyrgiai*). În Italia astfel de locuință avea Pliniu cel Tânăr.

În *Concluzie* (p. 140—141) autoarea observă că turnurile erau folosite în antichitate ca posturi de observare, loc de refugiu și în scopuri gospodărești. *Villae*-le și reședințele rurale le dădeau aceleași întrebunătări sau le foloseau ca belvedere. În insulele grecești și în teritoriile amenințate predomina folosirea lor pentru refugiu și ca loc de apărare. În orice caz este de remarcat durabilitatea turnurilor ca tip arhitectonic pe teritoriul vast al bazinului Mediteranei.

Lucrarea se încheie cu un „Catalog” al monumentelor arheologice și iconografice (p. 142—149), o listă de abrevieri (p. 150—153), un rezumat în limba polonă (p. 154—155) și un indice geografic (p. 156—159). Pe lângă numeroasele fotografii alb-negru, planuri și desene, ar fi fost binevenită o hartă cu răspîndirea tuturor monumentelor cunoscute. Oricum, lucrarea este bine documentată, clară și cit se poate de utilă, în special cercetătorilor în domeniul culturii greco-romane și feudale.

La noi în țară observații asemănătoare cu ale cercetătoarei poloneze a făcut în ultimul timp Emilia Dorușiu-Boilă, cu privire la turnurile (*pyrgoi-turres*) de epocă romană din Dobrogea (SCIVA, 26, 1975, 2, p. 219—224). O nouă lumină aruncă rezultatele cercetărilor de mai sus asupra „culelor” răspîndite la noi mai ales în Oltenia, al căror nume derivă, după cum se știe, din cuvîntul turcesc *kule* = turn, dar a căror origine și funcție, precum se vede, trebuie căutată cu mult mai departe în antichitatea greco-traco-romană¹.

I. Barnea

¹ Despre „cule”, originea, răspîndirea, funcția și arhitectura lor, a se vedea deosebi: Radu Crețeanu — Sarmiza Crețeanu, *Culele din România*, București (Meridiane), 1969 și I. Atanasescu — V. Grama, *Culele din Oltenia*, Craiova, 1974.